

PORTALE CZTERNASTOWIECZNE W KOŚCIOŁACH ŚLĄSKICH

HANNA KOZACZEWSKA-GOLASZ
AGNIESZKA BERNAŚ**Wstęp**

Budowa nowych gotyckich kościołów w XIV w. oraz przebudowa i rozbudowa wielu wcześniejszych obiektów była okazją do wprowadzenia nowych układów przestrzennych i nowych form detali architektoniczno - rzeźbiarskich, w tym także portali. Zachowały się one na terenie całego Śląska w granicach historycznych, od Cieszyna do Żar (il. 1). W artykule uwzględniono tylko kościoły parafialne i zakonne wzniesione w miastach. Były to duże budowle trójnawowe z wieloma portalami. Czternastowieczne portale występują także w kościołach wiejskich oraz w budowlach świeckich.

W dotychczasowej literaturze omawiano portale, w których są przede wszystkim dekoracje rzeźbiarskie, formy architektoniczne nie znalazły uznania¹. Dokładne pomiary i rysunki portali, wykonane przez Agnieszkę Bernaś, pozwalają na ich analizę w znacznie większym stopniu niż same fotografie. Budowniczy XIV w., podobnie jak ich poprzednicy z XIII w. zdawali sobie sprawę z funkcji i znaczenia portali², stworzyli wiele nowych rozwiązań, starannie przemyślanych i skomponowanych. W artykule przedstawione zostaną portale od strony kompozycji architektonicznej i dekoracji architektoniczno-rzeźbiarskiej. Większość z nich powstała w 1 połowie XIV w., a kilka w 3 i 4 ćwierci stulecia.

1. Usytuowanie portali

Trójnawowe kościoły bazylikowe i halowe miały po kilka wejść do korpusu nawowego, najczęściej

z trzech stron – od zachodu, północy i południa. Główne wejście mogło być usytuowane z każdej ze stron, w zależności od położenia kościoła w stosunku do zabudowy miejskiej i kierunku napływu ludności. Główne wejście otrzymywało najokazalszy portal, a dodatkowe portale były zwykle mniejsze. Zachodni portal główny znajduje się w katedrze wrocławskiej, kościołach NMP na Piasku i św. Marii Magdaleny we Wrocławiu, w kościołach w Jaworze, Paczkowie, Strzegomiu, Złotoryi, Żarach oraz w Świdnicy i Nysie, gdzie zostały później przebudowane. Po stronie północnej główny portal usytuowano w kościele w Środzie Śląskiej, a w pozostałych obiektach był po stronie południowej (il. 2).

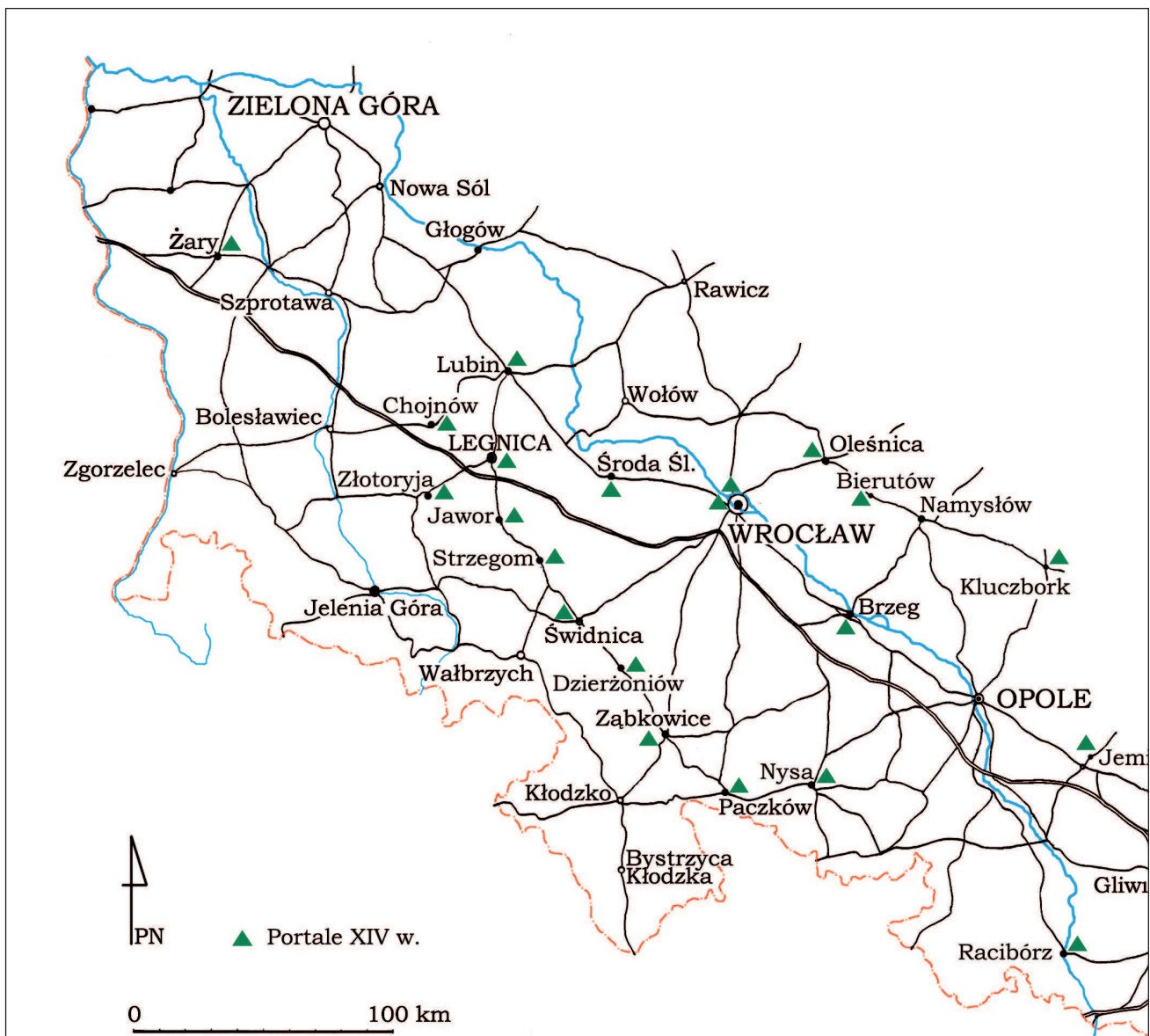
W kościołach o prezbiterium jednonawowym portal kapłański umieszczono tylko w Jaworze i Jeleniej Górze. W pozostałych prezbiteriach jednonawowych oraz w większości trójnawowych zrezygnowano z wejścia kapłańskiego. We wrocławskim kościele św. Marii Magdaleny w południowym wejściu do prezbiterium osadzono portal ołbiński z XII w. W Strzegomiu wykonano portal, ale później został zamurowany. We wrocławskim kościele NMP na Piasku do prezbiterium prowadziło wejście z klasztoru przez zakrystię. W innych kościołach zakrystia była dostępna z wnętrza prezbiterium. Występują także portale do wieżyczek klatek schodowych.

W fasadach zachodnich sytuowano jeden portal na osi, a nad nim okno (il. 3). Portale bez dekoracji zajmowały niewiele ponad część cokołową ściany. Portale ujęte w ramy i z wimpergami były wyższe, ale także zajmowały dolną część elewacji, oprócz

¹ Pozycje wymieniono w Bibliografii

² A. Bernaś, *XIV-wieczne portale główne w kościołach wrocławskich*, „Architectus”, Wrocław 2005, nr 1-2 (17-18), s. 35 – 50; H. Kozaczewska-Golasz, *Ewolucja portali trzynastowiecznych*

w kościołach śląskich, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, Warszawa 2007, T. L, z. 3-4/2005, s. 174 – 193; T. Kozaczewski, H. Kozaczewska-Golasz, *Portale trzynastowiecznej architektury na Śląsku*, Wrocław 2009 r.

1. Rozmieszczenie kościołów z portalami z XIV w.
 1. Location of churches with portals from the 14th century

portalu w Strzegomiu, a zwłaszcza w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu, gdzie dochodzi do 1,5 wysokości kondygnacji wieżowej. W dwóch ostatnich kościołach wysokie ostrołukowe okna kończą się poszurem na linii obramienia portalu, podobnie w Paczkowie.

W elewacjach podłużnych (il. 4) portale odgrywały niewielką rolę – w bazylikach mieściły się w wysokości nawy bocznej, a w kościołach halowych, gdzie teoretycznie mogły być wyższe, zasłaniały niewielką część długiego, nisko schodzącego okna, albo mieściły się w części cokołowej, pod oknem. Od XV w. zaczęto dobudowywać kruchty, zasłaniające portale, tylko niektóre z nich były otwarte arkadami i ukazywały portal (Strzegom, Wrocław – katedra).

2. Typologia portali

Portale z XIV w. miały ościeża umieszczone w grubości muru, a przed lico wysunięte były tylko elementy dekoracyjne – pinakle, kolumniki boczne i wimpergi. Ościeża były drobnoprofilowane o słabo czytelnym układzie. Dopiero pomiary ujawniły różnorodne formowanie przekrojów poziomych, które można podzielić na (il. 5):

- węgarrowe,
- uskokowe, profilowane,
- rozczłonkowane (profilowane) o linii skośnej lub wieloboku.

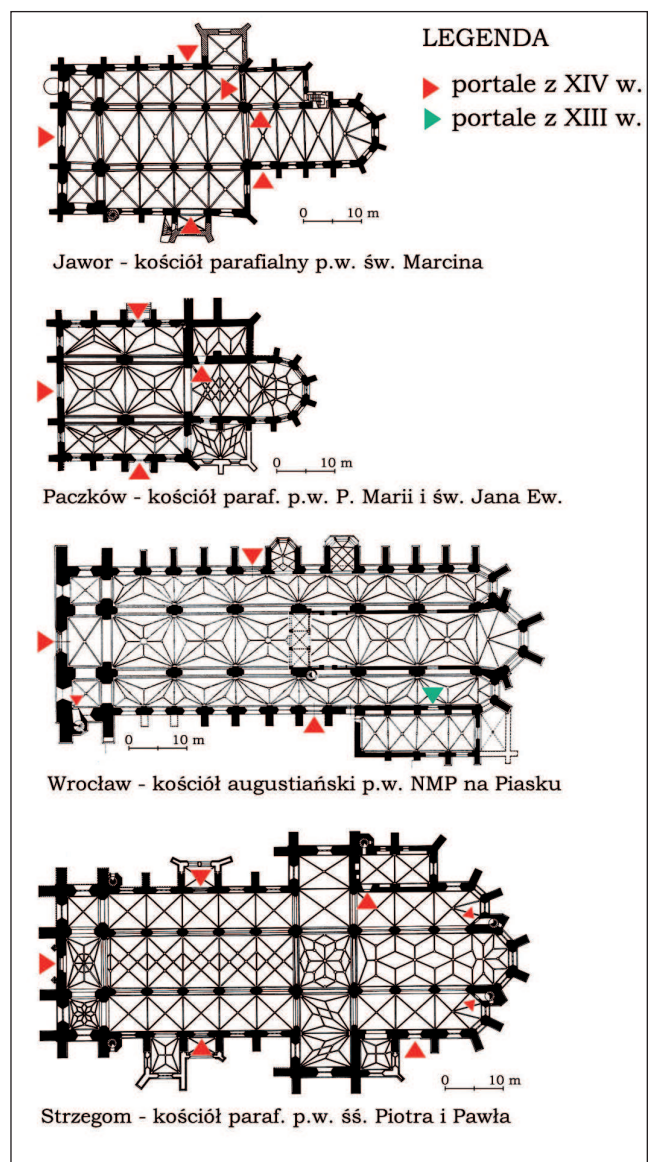
Dla podziałów typologicznych większe znaczenie niż przekrój poziomy ma układ kompozycyjny widoku. Można wyróżnić kilka typów (il. 6):

1. portale węgarrowe ostrołukowe i o łuku dwuramiennym,
2. portale uskokowe i rozczłonkowane bez strefy głowic i z głowicami,
3. portale ujęte w prostokątne obramienie, z rzeźbą figuralną,
4. portale z bocznymi kolumnkami lub wspornikami niosącymi rzeźby figuralne lub sterczyny,
5. portale z pinaklami i wimpergami,
6. portale rozbudowane z kilkoma wymienionymi elementami: rama, wimpergi, kolumnki, pinakle.

Do 1 grupy należą portale węgarrowe o łękach ostrołukowych i dwuramiennych (il. 6, 7). Portale najskromniejsze prowadziły do zakrystii i wieżyczek klatek schodowych. Ich naroża wykańczano szazowaniem lub posiadały profilowanie złożone z 2-3 elementów. Proporcje portali ostrołukowych są dość wysmukłe, zwłaszcza przy wąskich wejściach, prowadzących do wieżyczek schodowych (Jawor 1:3,6), a przy dużych portalach do zakrystii prześwit miał proporcje 1:2,6 (Wrocław). Na uwagę zasługują portale dwuramienne, które pojawiły się dopiero w XIV w. (il. 7). Proporcje i sposób opracowania łęku były różne. Łęk dwuramienny zastosowano nawet w portalu prowadzącym do nawy kościoła parafialnego w Paczkowie. Portal ten (z trzech wejść do korpusu najmniej uczęszczany) jest w zasadzie węgarrowy, ale w górnej połowie ościeży otrzymał dekoracyjne profilowanie z wklęsłkami i wałeczkami. Profilowanie przechodzi na dwa łęki – najpierw wklęsły, później wypukły, ale w linii profilowania górna część jest prostokątna. W portalach do zakrystii w Strzegomiu, Brzegu oraz kościele św. Marii Magdaleny we Wrocławiu łęk dwuramienny ujęty został w prostokątne obramienie, a jego narożne elementy sprawiają wrażenie wsporników.

Materiałem budowlanym użytym do portali czternastowiecznych były najczęściej ciosy piaskowcowe, rzadziej kształtki ceglane, a tylko w dwóch portalach użyto granitu. W Strzegomiu dolna część portalu do zakrystii jest granitowa, a górna z piaskowca.

Portale 2 grupy o uskokowych i rozczłonkowanych ościeżach często stosowano jako portale wejściowe do nawy (il. 8). W portalach skromniejszych o mało rozbudowanych ościeżach profilowanie rozpoczynano w połowie wysokości lub nieco niżej. W portalach szeroko rozbudowanych ościeża spoczywały na cokole, zwykle kilkupoziomowym, z dodatkowymi uskokami i skosami powierzchni. W zależności od sposobu rozczłonkowania wystę-

2. Rozmieszczenie portali z XIV w. w kościołach
2. Location of 14th century portals in churches

powała różna ilość linii pionowych, przechodzących bezpośrednio w archiwoltę. W portalu kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu (il. 9) u nasady łęku wprowadzono kamienną belkę, którą podparto małymi wspornikami o linii łęku dwuramiennego.

W sześciu portalach ostrołukowych umieszczono w kluczu dekorację w postaci głowy, rozety, anioła lub popiersia (il. 9). W pięciu portalach profilowanie ościeży kończy się strefą głowic lub pojedynczymi głowicami. Są to niewielkie głowice liściaste, a w południowym portalu kościoła NMP na Piasku dodatkowo między głowicami umieszczono pełne rzeźby postaci o wysokości jak inne głowice. Tylko w jednym portalu 2 grupy, w portalu północnym do nawy kościoła św. Krzyża we Wrocławiu, znajduje się tympanon figuralny.

Środa Śląska - kościół franciszkański, elew. zach.

Wrocław - kościół św. Marii Magdaleny, elew. zach.

Paczków - kościół parafialny Panny Marii, elew. zach.

Wrocław - kościół NMP na Piasku, elewacja zach.

Strzegom - kościół św. Piotra i Pawła, elew. zach.

3. Portal w elewacji zachodniej kościoła
3. Portal in the church Western facade

Wrocław - kolegiata św. Krzyża, elewacja pd

Środa Śląska - kościół franciszkański, elewacja pn

Strzegom - kościół parafialny śś. Piotra i Pawła, elew. pd

Jawor - kościół parafialny św. Marcina, prezbiterium

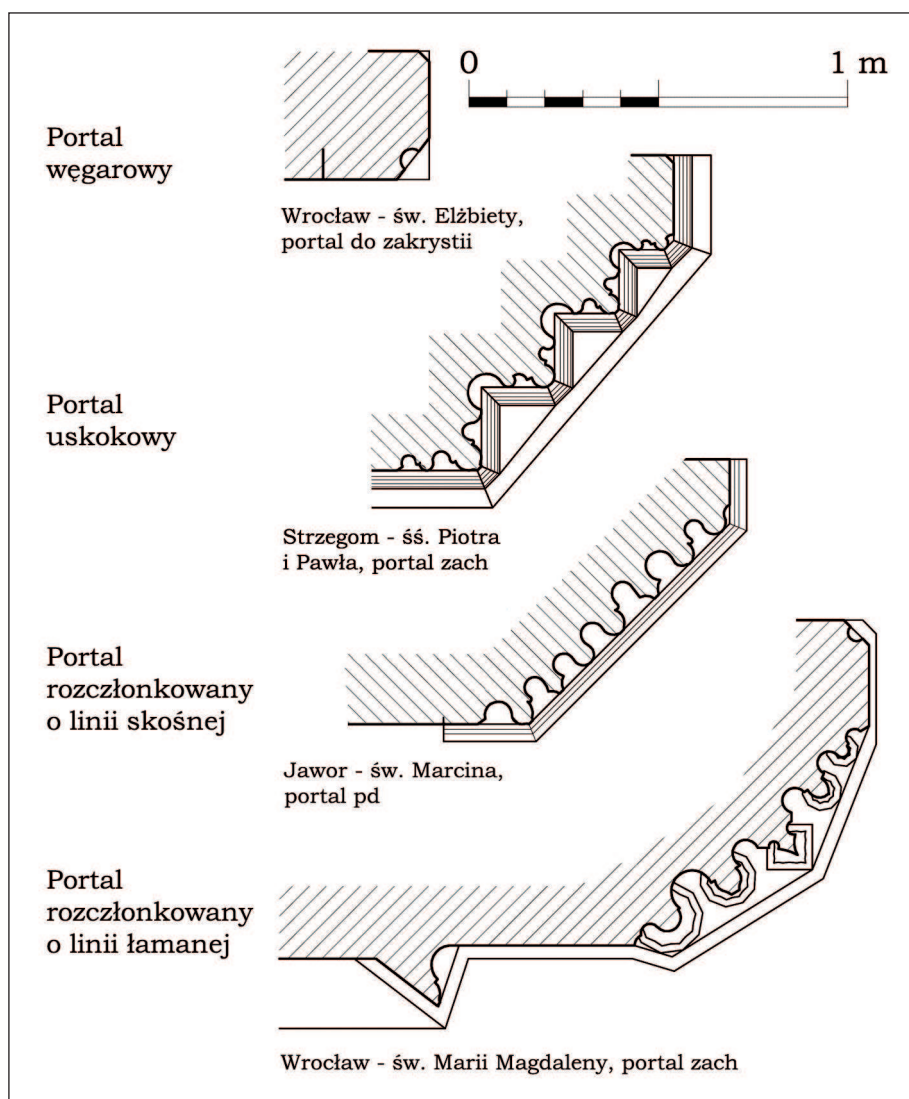

Żary - kościół parafialny NPMarii, elewacja pd

Nysa - kościół parafialny św. Jakuba, elewacja pd

4. Portal w elewacji podłużnej kościoła
4. Portal in the church longitudinal facade

5. Typologia rzutów portali XIV w.
5. Typology of portals' sections in the XIV century

Portale z 3 grupy ujęte zostały w dodatkowe obramienia (il. 10). Mogą one być związane z gzymsami kapnikowymi (Brzeg), lub być niezależne. Portal w Lubiniu jako jedyny otrzymał obramienie w postaci profilowanego ostrołuku, opartego na wspornikach. W zasadzie ościeża mają układ węgarrowy, ale figuralny tympanon na wspornikach i ostrołukowe obramienie zwieńczone wysokim kwiatonem sprawiły, że portal zaliczono do grupy rozczłonkowanych. Prostokątną ramę ceglana otrzymały dwa portale ceglane prowadzące do naw w kościele w Żarach. Górna granica jest zarazem zakończeniem poszuru okna.

We wrocławskim kościele św. Marii Magdaleny i w Świdnicy (il. 10) cały portal otacza prostokątna rama, profilowana od strony wewnętrznej. Między ramą a archiwoltą występuje dekoracja rzeźbiarska oraz blendy maswerkowe. W Świdnicy ostrołuk węgarrowy ozdobiono ażurowym wieloliściem, który jest w całości XIX-wieczny, podobnie jak dekoracja nad archiwoltą³. Wymienione portale powstały w 2 – 3 ćw. XIV w., różnią się ukształtowaniem ościeży, wielkością i proporcjami przeswitu.

4 grupę portali wyodrębniono z powodu dodatkowej dekoracji po bokach portalu w postaci kolumniek (il. 11). Portale różnią się ukształtowaniem

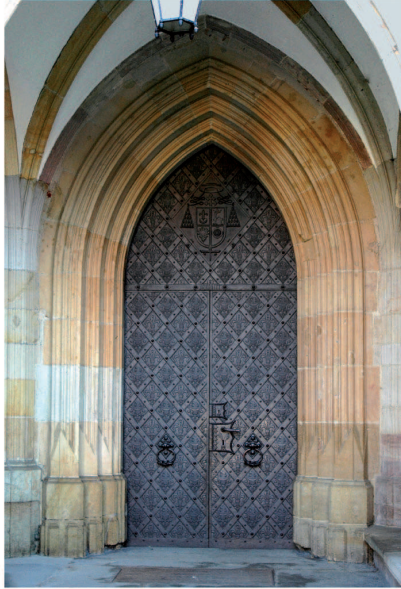
³ Ażurowy wieloliść wcześniej zastosowano w portalu kościoła św. Wojciecha we Wrocławiu, datowanym na koniec 3 ćw. XIII w.; wg H. Kozaczewska-Golasz, *Portale z trójliściem w śląskich kościołach XIII wieku*, [w:] *Nie tylko zamki. Szkice ofiarowane*

profesorowi Jerzemu Rozpędowskiemu w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin, Wrocław 2005, s. 299 – 310; T. Kozaczewski, H. Kozaczewska-Golasz, *Portale...*op.cit.

1

Strzegom - śś. Piotra i Pawła, portal do schodów

2

Wrocław - katedra, portal pn

3

Wrocław - św. Marii Magdaleny, portal zach

1. Portal wągarowy
2. Portal uskokowy i rozcłonkowy
3. Portal w ramie
4. Portal z kolumnkami
5. Portal z pinaklami
6. Portal rozbudowany

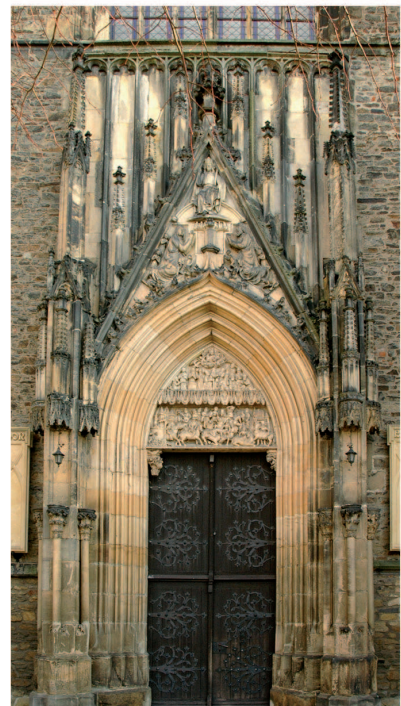
4

Strzegom - śś. Piotra i Pawła, portal pd

5

Jawor - św. Marcina, portal zach

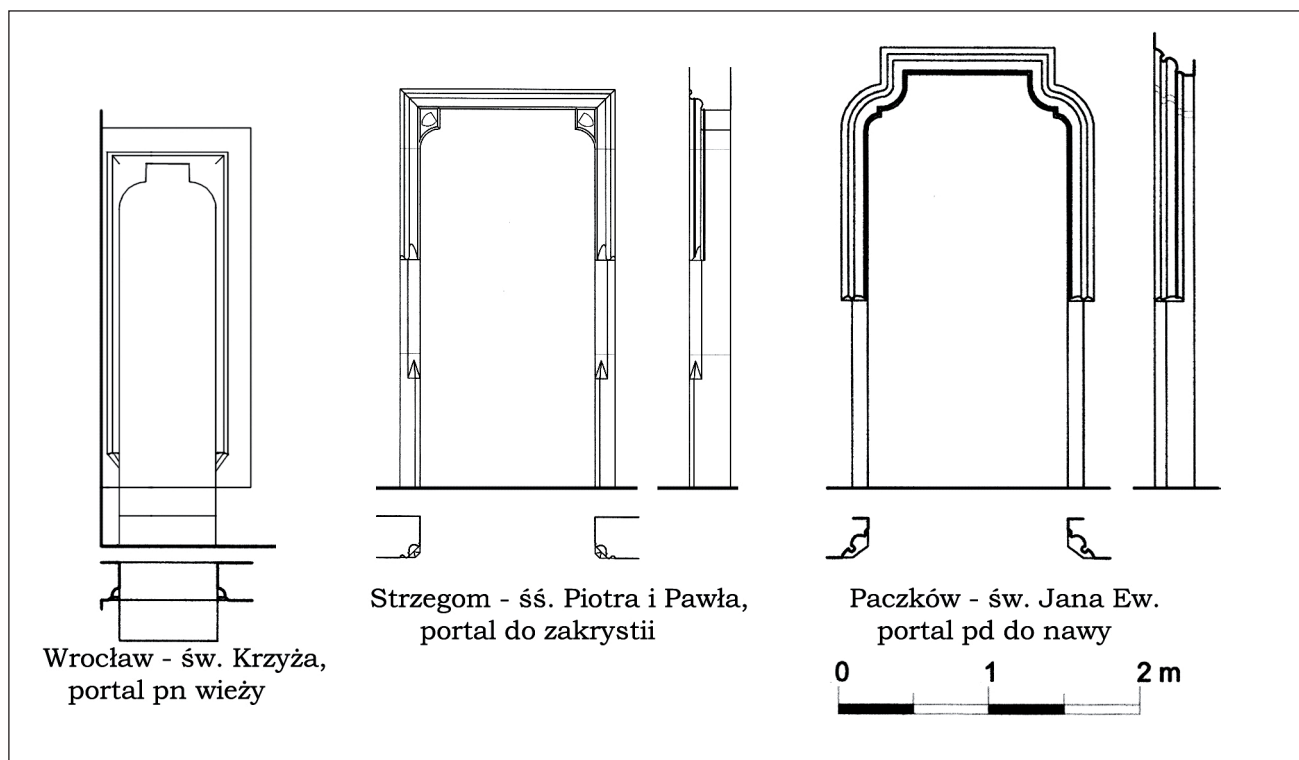
6

Strzegom - śś. Piotra i Pawła, portal zach

6. Kompozycja portali XIV w.

6. Composition of portals in the 14th century

1. Jamb portal, 2. Offset and fragmented portal, 3. Portal in a frame, 4. Portal with small columns, 5. Portal with pinnacles, 6. Expanded portal

7. Portale o łuku dwuramiennym
7. Portal with two-armed arch

ościeży oraz dekoracjami w postaci tympanonów i baldachimów w ościeżach. Kolumniki po bokach ościeży mają smukłe cylindryczne trzony, oparte na cokołach, z wyjątkiem katedry wrocławskiej, gdzie spoczywają na rzeźbach lwów wmurowanych w ścianę. Te kolumniki są niewysokie z rozbudowanymi głowicami roślinnymi. Na kolumnikach i sąsiadujących z nimi wspornikach o formie głowic miały stać rzeźby figuralne zwieńczone baldachimami, a nad nimi kolejne rzeźby z baldachimami wysokimi. Obudowanie portalu kruchtą w XV w. prawdopodobnie spowodowało usunięcie dekoracji położonej wyżej.

Portal południowy w Strzegomiu ujęto parą kolumniek po bokach, sięgających do połowy wysokości portalu. Tu także brak rzeźb figuralnych, ale zachowały się baldachimy z niewysokimi sterczynami. Dopełnieniem zewnętrznej dekoracji portalu są czołganki liściaste wokół archiwolt, która zwieńczona była kwiatonem. Po kwiatonie pozostała podstawa, a resztę usunięto podczas budowy kruchty.

Portal północny w Środzie Śląskiej ma boczne kolumniki oraz prostokątne profilowane obramienie wokół archiwolt. Kolumniki otrzymały głowice na poziomie strefy głowic ościeży. Kolumniki wieńczą rozbudowane głowice roślinne, podczas gdy głowiczki w ościeżach są niewielkie. Rzeźby

planowane na kolumnikach nie zachowały się, pozostała tylko rzeźbiona głowa w kluczu archiwolt.

Portal w Żarach otrzymał kolumniki sięgające prawie do poziomu nadproża, a zwieńczone zostały tylko pinaklami, bez rzeźb. Archiwoltę otaczają czołganki i wieńczy kwiaton. W portalu północnym fary w Strzegomiu oraz w Paczkowie nie ma kolumniek, tylko wsporniki. W Strzegomiu miały na nich stać rzeźby figuralne zwieńczone baldachimem ze sterczyną. W Paczkowie wsporniki są figuralne i podtrzymują kilkupoziomowe pinakle. Dopełnieniem kompozycji jest wysoki kwiaton, dochodzący do poziomu poszuru okiennego, który stanowi górną granicę prostokątnego obramienia archiwolt. Na jego tle, między sterczynami i kwiatonem umieszczono płaskorzeźby figuralne. Wałki rozczłonkowanych ościeży zaopatrzone w bazy i zwieńczone głowicami.

W 5 grupie portale ujęte zostały między pinakle, niektóre zwieńczone były wimpergami i najprawdopodobniej powstały w 1 ćw. XIV w. (il. 12). Portal południowy do kruchty kolegiaty św. Krzyża we Wrocławiu umieszczono między przyporami, które zwieńczono pinaklami o dekoracji wyłącznie architektonicznej. Ściana kruchty wykorzystana została jako górne obramienie, z rzeźbami figuralnymi po bokach. Po rzeźbach pozostały wsporniki i baldachi-

my. Wokół archiwolty umieszczono czołganki, a w zwieńczeniu – kwiaton. W prześwicie otworu wejściowego występują dwa ostrołuki, złożone z wieloliści, połączone „wspornikiem”, który wisi w powietrzu. Przestrzeń między wieloliściami przygotowano pod rzeźbę, ale zachował się tylko wspornik⁴.

Portal zachodni w kościele w Jaworze jest wysoki i bardzo wysmukły. Po obu jego stronach ustawiono wysokie trójkątne półfilary pinakli, które na wysokości ościeży ozdobiono dwoma kwadratowymi elementami ustawionymi przekątniowo. W górnej części pinakli znajdują się wnęki zakończone ostrołukiem, zapewne przygotowane dla rzeźb. Zwieńczeniem jest trójkątny wysoki ostrosłup. Na ścianie w tynku rysuje się ślad po wimperdze, którą usunięto. Portal południowy do prezbiterium kościoła w Jaworze jest niewielkich rozmiarów, ujęty między dwie smukłe sterczyny na planie kwadratu i zwieńczony wimpergą o wysokości bliskiej wysokości portalu. Na osi wimpergi i w górnej części między sterczynami i wimpergą zachowały się wsporniki i baldachimy dla rzeźb.

Portal zachodni w kościele w Złotorzy został odnowiony w XIX w. Można mieć tylko nadzieję, że powtórzono występujące w oryginale formy. Wejście portalu zamknięto łąkiem dwuramiennym, na którym opiera się belka z maswerkowym tympanonem. Maswerkowa dekoracja wypełnia także wnętrze wimpergi. Pinakle boczne w dolnej części mają postać masywnych, gładkich półfilarów. Na wysokości tympanonu wykonano dwa poziomy małych blend, wyższa część, znów gładka, zakończona została trójkątem z blendami maswerkowymi i zwieńczona dekoracyjnym ostrosłupem.

Grupa 6 tworzą trzy duże portale o bogatej dekoracji architektoniczno-rzeźbiarskiej (il. 13). Wszystkie portale są z wimpergami, umieszczonymi na tle prostokątnej ramy, która w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu i w portalu zachodnim kościoła w Strzegomiu wypełniona została blendami maswerkowymi. W kościele NMP na Piasku na wspornikach wimpergi oparto smukłe kolumniki z szerokimi głowicami, stanowiące podstawy pod rzeźby, które miały wieńczyć baldachimy z trzypiętrowymi pinaklami. W Strzegomiu po bokach ościeży ustawiono dość duże półfilary, których trzy ściany ozdo-

biono kolumnkami stojącymi na cokołach i zwieńczonymi wysokimi głowicami, które stanowiły podstawy pod rzeźby figuralne. Na poziomie nasady ostrołuku znajdują się baldachimy zwieńczone pinaklami, a nad nimi kolejna pojedyncza sterczyna dochodząca aż do górnej linii obramienia. Na tle blend maswerkowych wznoszą się smukłe sterczyny spoczywające na wimperdze. Portal posiada bogato rzeźbiony tympanon i trójkątny szczyt.

Portal w kościele św. Elżbiety jest najwyższy i bardzo wysmukły, proporcje otworu wynoszą 1:3,5. Po bokach ustawiono dość duże półfilary – sterczyny, ozdobione kilkoma poziomami smukłych blend. Na 4 poziomie w blendach umieszczono małe głowy. Wimperga wypełniona blendami maswerkowymi zwieńczona została rzeźbą figuralną. Gzyms kapnikowy wieży został podniesiony wokół portalu i utworzył prostokątne obramienie.

3. Detale architektoniczne i rzeźbiarskie⁵

Ościeża portali spoczywały na cokołach o linii prostej skośnej, uskokowej lub łamanej. W portalach węgárovych oraz z niewielką ilością profilowania cokoły zajmowały nawet połowę wysokości całego portalu (Wrocław – św. Krzyża, portal południowy dolny, Jawor – św. Marcina, portal północny, Chojnów – Panny Marii, portal północny). W pozostałych portalach sięgały maksymalnie do 1/3 wysokości ościeży, tylko w Paczkowie nieco wyżej. Występowały cokoły jedno i kilkupoziomowe.

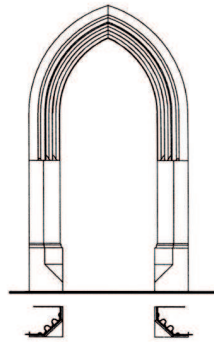
Profilowanie ościeży wtapiało się najczęściej w skośną powierzchnię górną cokołu, a w trzech portalach wałki spoczywały na własnych cokolikach z bazami (Wrocław – św. Marii Magdaleny, Paczków, Nysa). W ośmiu portalach ościeża zakończono głowicami na wałkach lub strefą głowic. Głowice kielichowe otrzymały delikatną dekorację roślinną, tylko w portalu południowym w kościele NMP na Piasku we Wrocławiu wprowadzono dodatkowo pełne postacie. W pozostałych portalach profilowanie ościeży płynnie przechodziło do archiwolty.

Pod archiwoltą w linii węgarów występował ostrołuk, belka oddzielająca archiwoltę, dekoracja ażurowa z wieloliści lub tympanon. W dwóch portalach znajduje się tympanon gładki, bez dekoracji

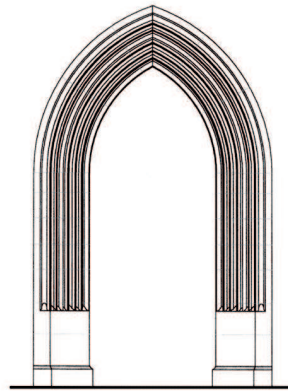
⁴ O nieco innym wieloliściu wspomniano przy okazji portalu w Świdnicy, a kolejne w kruchcie w Strzegomiu i w katedrze wrocławskiej datowane są na XV w.

⁵ Szczegółowe omówienie detali architektoniczno – rzeźbiarskich przewidziane jest w kolejnym artykule.

1-2 ćw. XIV w.

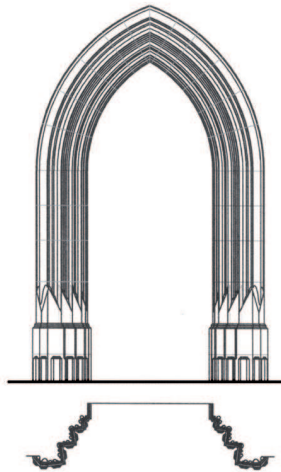

Jawor - św. Marcina,
portal pn

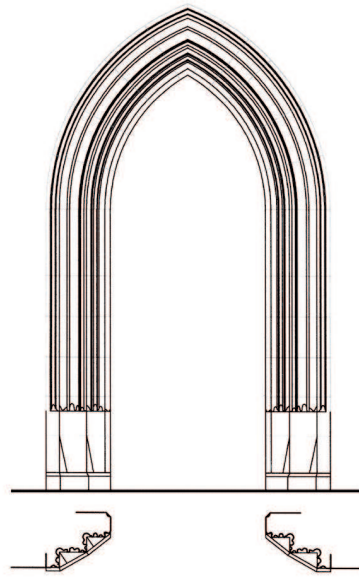

Jawor - św. Marcina, portal pd

2. ćw. XIV w.

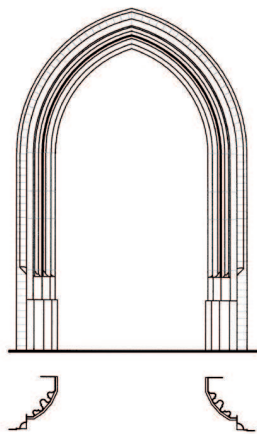
Wrocław - katedra, portal pn

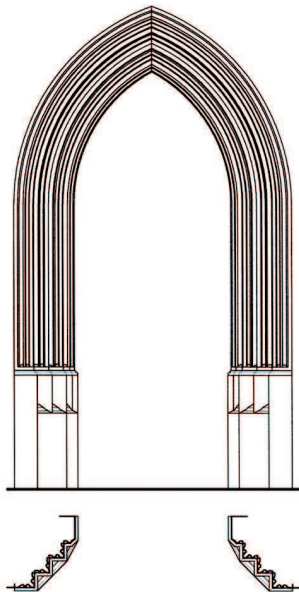
Wrocław - NMP na Piasku, portal pn

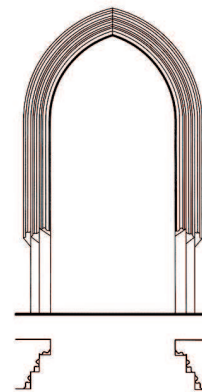
3-4 ćw. XIV w.

Brzeg - św. Mikołaja, portal pd

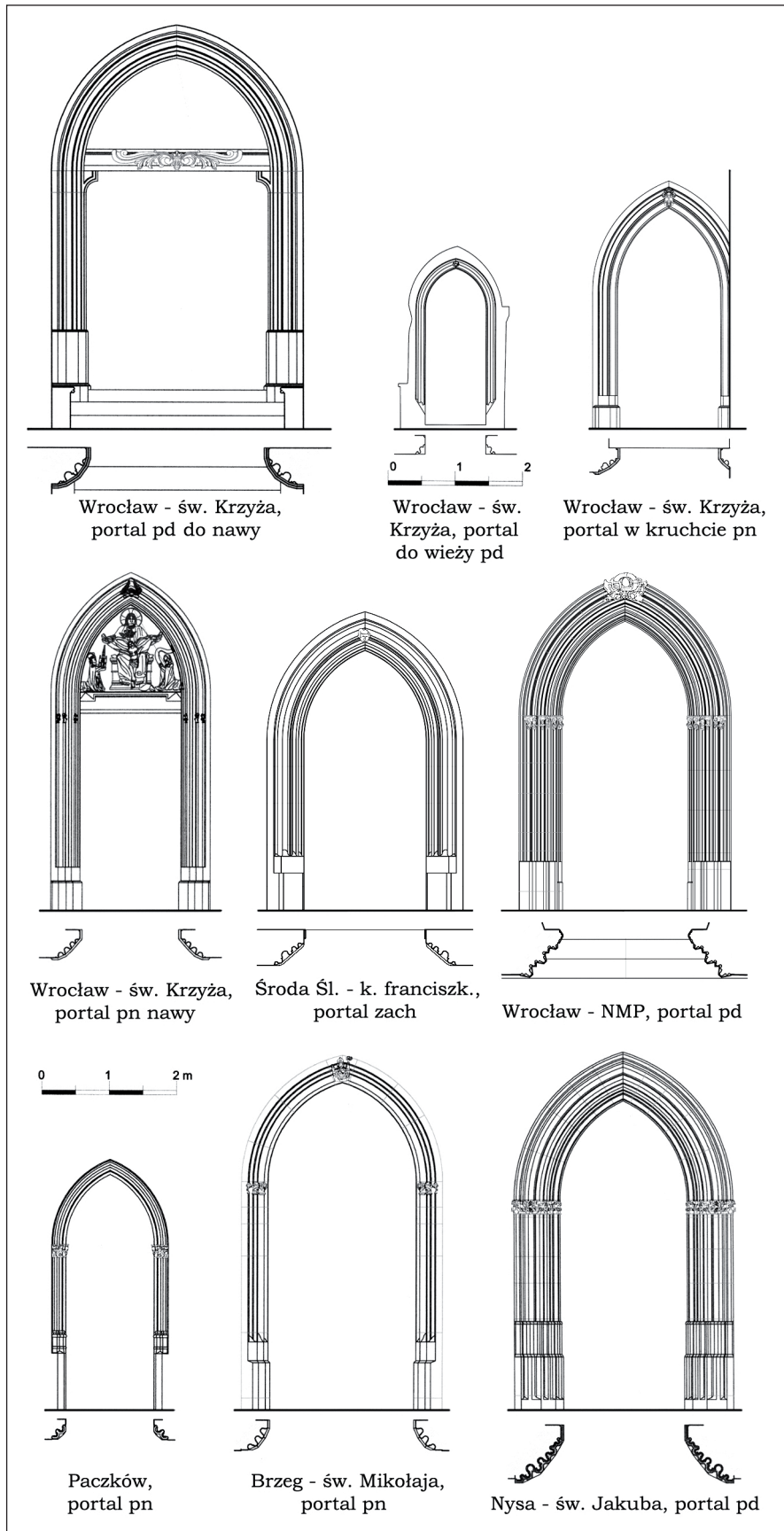

Nysa - św. Jakuba, portal pn

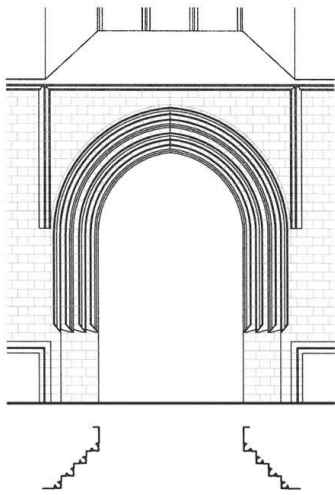

Dzierżoniów - św. Jerzego,
portal pn

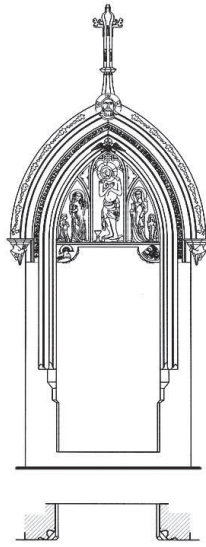
8. Portale rozczłonkowane i uskokowe bez dekoracji
8. Fragmented and offset portals with no decoration

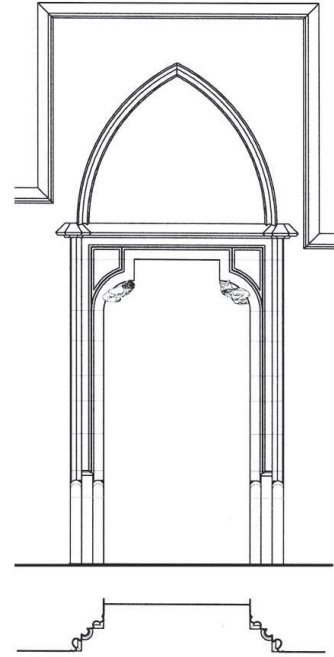
9. Portale z belką, dekoracją w kluczu i z głowicami
 9. Portals with a beam, decoration in the keystone and with capitals

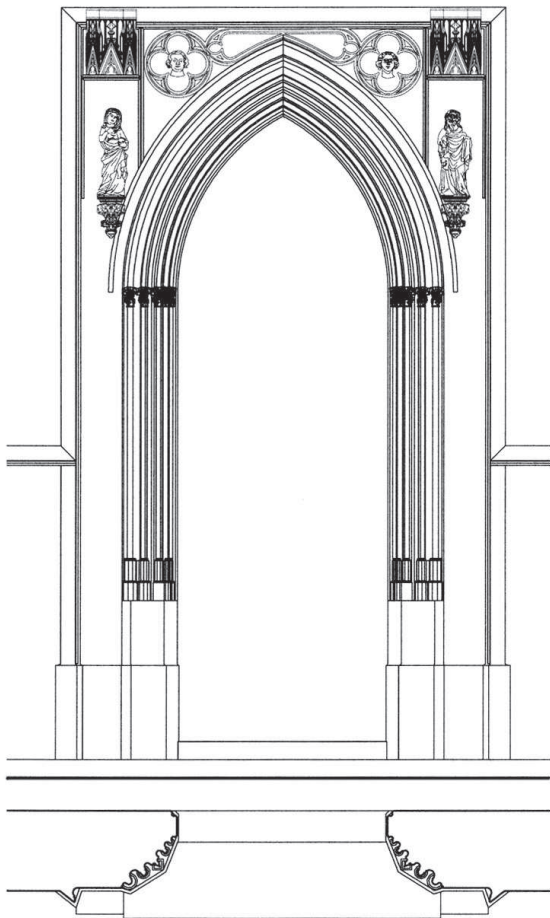
Żary - p.w. NMP, portal pn

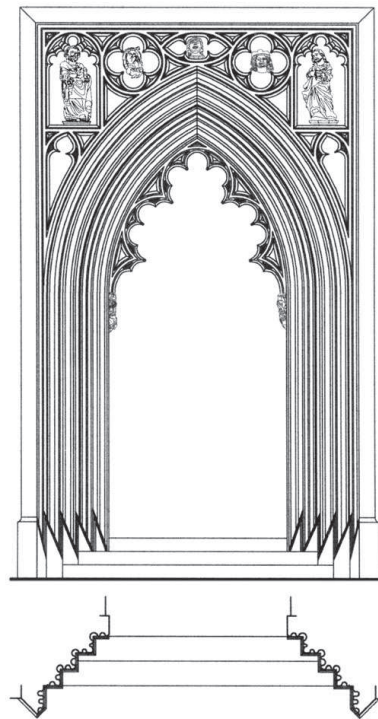
Lubin - kaplica zamkowa, portal pn

Brzeg - św. Mikołaja, portal pn

Wrocław - św. Marii Magd., portal zach.

Świdnica - śś. Stanisława i Wacława, portal pn

10. Portale ujęte w ramę
10. Portals set in a frame